

A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK SZEREPE AZ ERDÉLYI FEJEDelemség KÖZÉLETI NYELVÉBEN

B. GERGELY PIROSKA

1. Az erdélyi fejedelemség több mint másfél évszázados fennállása alatt (1544–1690) nemcsak a viszonylagosan önálló magyar államiság fenntartója volt, hanem a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szerep jutott neki a XVI–XVII. században. Elsősorban azért, mert nyelvünk ekkor és itt vált első ízben állami nyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet alsóbb szintjein, a helybeli közigazgatásban, hanem a legmagasabb állami szinteken: az országos ügyek intézésében, az erdélyi országgyűléseken, az itteni határozatokból szerkesztett törvénykönyvekben hivatalos nyelvként használtak. Mindez hathatósan hozzájárult, hogy ekkor és itt kifejlődjék a magyar nyelvnek egy magasabb szintű közéleti (hivatali, törvénykezési, sőt politikai) változata, mely szó- és kifejezőkészletének jelentékeny részét az élő nyelvből merítette. Bizonyos elemeivel, amelyekről főleg érzéketességük, képszerűségük alapján feltételezni lehetett, hogy a mindennapi nyelvből emelkedtek át a közélet nyelvébe, korábban már foglalkoztam (B. Gergely 2001, 2002). Ezúttal épp ellenkező oldalról kívánom elemezni őket. Azt a jelentésváltozási, -módosulási folyamatot törekszem nyomon követni, amelyen át és ahogyan fogalmi és logikai szintjük is változott: elvontabb, s így általánosabb lett nyelvhasználati szintváltásukkal párhuzamosan. Az ehhez a vizsgálathoz felhasznált nyelvtörténeti adatanyag legfőbb forrása az Erdélyi magyar szótörténeti tár, belőle főleg a közéleti nyelvhasználat különböző szintjeit képviselő városi tanácsai és törvénykezési jegyzőkönyvek, illetve az erdélyi fejedelemség törvénykönyvei¹ a XVII. század derekáról.

2. Az a jelentésmező, amelyből a legtöbb ilyen szót és kifejezést ki lehet mutatni, a testrészneveké. Ezeknek ismeretes a sokféle metaforikus és metonimikus jelentésben való gazdagságuk. Tekintsük át azokat a szituációs kontextuális feltételeket, amelyekben bizonyos jelentésjegyeik előtérbe helyeződve e jelentéskör szavai aktuális jelentéseiket kifejlesztették, és a közélet számára szükséges elvontabb fogalmakat vagy viszonyokat lefedték.

A legtöbbször és a legtöbbféle szituációs és nyelvi kontextusban a testrésznevek közül a *kéz* mint az emberi tevékenység eszköze szerepel általában olyan állandósult szókapcsolatokban, amelyek emberek közt végbemenő tevékenységekre vonatkoznak.

A *kéz* – metonimiás kiegészüléssel a kézfogásra utalva – mint a megbékélés/megegyezés nyilvánítása szerepelt a *kezét beveszi/beadja* szókapcsolatokban „1568: *Mikor eottwes gergel es otwes orban kozot az vrain bekeseget zerzettek volna, Az bekessegnek mogyat ky akaruan Jelenteny, mindeniknek kezeket be ueuek, ha meg*

---

¹ Approbatae et Compilatae constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae. 1653, 1669. Rövidítése: AC, CC.

Az idézett adatok többnyire a jelentéstanilag elemzett lexéma SzT.-beli szócikkében található, az esetleges más szócikkre viszont utalok. A SzT. lokalizációs és forrásrövidítéseire nézve l. SzT. V.

alnak a zerzesben, es az kötelben, mellyet kozykben vetnek [Kv, Tjk III/1. 179]”. „1568: Michael Bezpremi ... fassus e(st) Tudom azt hogy az Ceh ozue bekeltete oket, es kezet be ada otues orban [Kv; Tjk III/1.179]” (vö. *keze beadott/kézen fogott közbíró* ’kézfogással döntőbírává nyilvánított személy’).

A gondviselő, felelősséggel járó tevékenység megjelenítője a *kezébe/kezéhez biz* (ma *kezére biz*), és a *kezébe ad* szókapcsolat a következő kontextusban: „1575: eo K. varosswl valasztottak eo keget Swrdok Symont az zas vrain keozwl Az Espotal Mester-segre, Az Niolcz vrain holnap. Minden Inuentariumot Regestum zerent agianak kezében eo kegek [Kv,TanJk V/3. 112a]”. Ugyanez a szintaktikai kapcsolat (a raghasználat morfológiai módosulásával) más kontextusban a birtoklás jelentésmozzanatával társul pl. „1570: Arrol walo memorial, Ferenc deak, kezehöz mit attonk Zabo Janos Hagiomasat fl 200 kez penz [Kv; Tjk III/2. 8b]”. Ugyanezt a szemantikai relációt fejezi ki a *kézbe bocsát* pl. (az adó fejében elzalogosított jószágot) „*ha kézbe a nemes ember a creditor kívánsága szerint bocsátani nem akarna, a tisztek brachiummal² is kézbe bocsátani tartozzanak*” (CC 342). Ha a birtokos megnevezése jelzőként társul a *kéz*-hez szintén a birtoklás jelentésmozzanata kerül előtérbe. Pl. „*A mely religion lévőeknek templomok kezökből a más religion lévőktől hatalmasul kifoglaltattak...*” (AC 254). (bizonyos javak) „*a collegium keze és nevezeti alól annak hasznával és épületivel ... a fiscus vagy mások kezekre deveniálnak...*” (AC 25). „*az ország házai, fiscalis várai és jószágai ... a fejedelmeknek kezekbe engedettek*” (AC 45).

A már idézett *kezébe ad* a következő kontextusban ’hatalma alá helyez’ jelentésű: „1577: Keryk ezenis byro vramat hogy valazzo(n) keteot az vrain kezeol, kik az ket ispánnak az falukat^a kezekbe aggiak es be vigiek a tyztibe (igy!) [Kv; TanJk V/3. 150a. – *“A város három j-b-faluját: A. és F.füle, Asszonyfalva TA”*]. Még sok más állandósult szókapcsolatot is említhetünk a SzT.-ből, amelyek e korban kifejezik a *kéz* hatalmi szimbólum jellegét, pl. *kezébe esik/ejt/ereszt, kezében/kezinél van, kezéhez vesz, keze alatt van, kezéből kibocsát, kezét ráteszi, kezét elveszi róla*.

A felhasznált források jellegéből, illetve azoknak a szituációknak a többségéből, amelyeket e források rögzítenek, következik, hogy a *kéz* viszonylag leggyakoribb aktuális jelentése a ’büntető kéz’. Szemléltesse ezt a következő szövegrészlet az AC-ből, mely a „*latrok büntetéséről*” intézkedik: „*...tartozzanak azon kiadott gonosztevőket, orgazdákat, latroknak pártfogóit megfogni, és a tiszteknek kezekhez vinni ... ha a tisztek vagy mások fogták meg s adták kezekhez s úgy szalasztanák el, s ...kezekre nem keríténék a tisztek, fl 500 poenán ... convincáltassanak*” (marasztaltassanak). Ha a halálra ítélt gonosztevők „*keze és hatalma alatt lettek volna az urnak vagy nemes embernek ... azon helybeli tisztek kéressék kézhez, ha kézbe adjak bene quiedem* (jól van), *de ha nem adják ... azon kézbe kért latrot ... a kézbe kérés és a processus előtt ... a tiszt szabadoson megfoghassa*” (AC 120–1).

A *kéz*-nek a közéleti nyelvhasználat forrásaiból dokumentálható fentebb bemutatott elvont jelentései mind kontextuálisak, állandósult kifejezésekben élnek. Ezekben attól függően, hogy pozitív vagy negatív valóságra vonatkoznak, a *kéz* szó pragmatikus értékében is változik pl. a hatalom, a büntetés jelképeként negatívra vált át különben általában pozitív értéke. E jelentések kontextustól való függősége máig érvényes, s ez – úgy vélem – frazeologizálódásukkal kapcsolatos: az elvont jelentések ugyanis nem nyomták el bennük teljesen a *kéz* konkrét jelentésjegyét.

² Karhatalommal.

Ezzel ellentétes szemantikai folyamat történt egy másik testrészből alakult szó-pár: a *derék* és a *derekas* esetében. A régiségben rendkívül összetett és gazdag jelentésstruktúrájú *derék* főnév és melléknév (a SzT. főnévként 10, melléknévként 17 jelentését adatolja), számos elvont jelentése közül a 'lényegbeli, fontos, fő' jelentést lehet a legtöbb adattal igazolni a közéleti nyelvhasználatból pl. „1579: A Mezarosok dolgarol valo derek walaztetelet e 'Jeowe gywlesre halasztottak [Kv; TanJk V/3. 188b]”. „1588: addegh penig Biro vram semmy derek theorwenyheöz ne kezgyen [Kv; i.h. I/1.5]”. Az AC a fejedelmeket kötelezi, hogy „minden országos derek dolgokat ... nemkülönben cselekszik, hanem a tanácsoknak hírével” (tudtával). (AC 38). Ez a jelentéselem található meg a 'főösszeg' jelentésű *derék (pérez)summa* szókapcsolatban is: „1582: Az felliwl megh irt derek penz Summakath mind Egbe vethwen Teót ez eztendey Adonak Summaia f. 3742 [Kv; Szám. 3/VI.6]”. Emellett még a 'hiteles' jelentésben találkozunk vele az e korban állandósult szókapcsolatként élő *derék levél*-ben 'hiteles irat' pl. „1578: azon bwntetes ... ky ... az derek lewelve ky vagion fejezve [Kv; TanJk V/3. 171b]” l. még *derék határjáró levél*, *derék dekrétum*, *derék testamentum*.

A *derekas* melléknév főleg 'jelentős' értelmével lépett be a közélet nyelvibe. Az AC a fejedelmeket kötelezi, hogy „*derekas tiszteket, kiváltképpen akire országgházai ... fegyverei, sőt minden lovas és vitézlő rendei, kincse szokott bizattatni, nem másokat, hanem nativus igaz hazafiait ... állat(ja)*” (38), „*derekas donatiokat és főtiszteket ezeknek* (ti. a tanácsosoknak) *híre nélkül ne ... osszon*” (29). Az iskolákra és templomokra vonatkozó artikulásokban az evangélikusoknak „*collégiumot vagy derekas scholát*” (24), a katolikusoknak pedig három „*derekas templomok*” (13) fenntartását engedélyezi.

A *derék* és *derekas* fentebb bemutatott – a közéleti nyelvben is jelen levő – jelentései a *kéz*-nél kontextuálisan kevésbé kötötteknek látszanak, változatos szövegkörnyezetben jelentkeznek, és nincsenek állandósult szókapcsolatokba zárva. Említett jelentéseik lexikalizálódása azért mehetett fokozottabban végbe, mert a testrésznév mint fogalmi jegy sokkal inkább, esetleg teljesen elhalványult bennük.

A 'beszéd, a nyelvbéli megnyilatkozás' jelentésnek ősi és egyetemes jelölői a beszéd szervei: a *nyelv* és a *száj* lexémák. A közéleti nyelv kifejezései azonban sokkal inkább kötődnek a *nyelv* szóhoz, bár e jelentésben a *száj*-nak is igen gazdag kifejezőkészlete van (pl. SzT. *száj* 3.). Ennek az okát én abban látom, hogy a korabeli törvénykezés, a mások gyalázását, rágalmazását, sőt a mosdatlan beszédet is keményen büntette, súlyos esetekben nyelvcsonkítással, a nyelv kivágásával. A közéletnek a szóbeli viselkedésre és kihágásaira vonatkozó kifejezéseibe valószínűleg ezért kerülhetett gyakrabban a *nyelv*, mint a *száj* szó. Ha valakit a törvény előtt ilyesmivel vádoltak, a *nyelvéhez/nyelvén szól* kifejezést használták. Pl. „1610: Myert hogy ollia(n) vlatatossan zidot enge(m) Nyelvehez zolok erete ha az teórvény itelj [UszT 32b]”. A *nyelvén maraszt, nyelvén van* a 'nyelvváltság büntetésén elmarasztal', a *nyelvét megváltja* 'büntetésként nyelvváltságot fizet' jelentésben használt kifejezések voltak (a tágabb kontextusokat l. a SzT. *nyelv* 7. al.). A pletykálkodó, rágalmazó embert *nyelve mosó*-nak nevezték pl. „1650: (Az alperes) Keczetben azzal diffamalt szidalmazot hogy en nyelve moso bestie fattia vetet hires kurua uagiok [UszT 14a]”. „1654: itt Nagos Ura(m) az Nagtak Udvaraba(n) ighen sok nyelve mosó rosz emberek vadnak, kik azzal mostak nyelveket ... hagi Nagtak mindenemett el vetette tollem [Gerend TA; KemLev. 1427 Maxaj István lev.]”. A mást gyalázó beszéd tettét a *nyelvével megsebhethet* szókapcsolat

is kifejezhette: „1591: *Myert hogy ... c(on)stal, Minemeo ektelenwl gyalazta ez Beregzazi Mate, seot Nyelwewel megh sebhette tiztessegeben Az Jstennek Ighyenek tolmacchat az Actort, Azert ez meltatlansagert, teczik a' Theorwennek hogy Azon Nyelwe ky zakaggyon erette Akjwel vetkezet lelkj paztora elle(n) [Kv; TJK V/1. 103]*”. A nyelvvel vesz igazat azt jelentette 'szájjal szerez, vesz magának elégtételt'. „1603: *bezelle vala Bwrkeorne, hogy eo a' Tanachi haznal ne(m) keresy tiztesseget az eo rezereol, hane(m) nielwewel vezen igazat [Kv; TJK VI/1. 683]*”, noha a kézzel és nyelvvel való igaztételt tiltotta a törvény. „1675: *az A kezével vett igazat az más Ember földén az melly kézzel és nyelvvel valo igaz tétel, tilalmaztatik [Kv; TJK XII/1. 100]*”.

Bár a nyelv e pejoratív aktuális jelentései domináltak a közéleti nyelvhasználatban, mellettük, ha ritkábban is, más kontextusok a 'beszéd' jelentés más elemeit emelik ki. Például azt, hogy 'közös véleményen van' az *egyenlő nyelvvel* szókapcsolattal fejezték ki. „1592: *Wegheztek egienleo nyelvvel tanachul meg változtathatatlanul, Hogy valaki az lelkewel zitkozodik egy forintot vegienek rajta [Kv; TanJk I/1. 175]*”. A közös véleményt kifejező „hivatlan prókátor”-t pedig így utasították el: „1588: *bizonioson megh ertettenek, varosul az Also tanachtol, hogy Nem eó Akarattiokbol, Consensusokbol monta volna ezt Eottweos Andras es Nekik Nem Nyelwek proccatorok leót volna [Kv; TanJk I/1. 76]*”.

Pragmatikai értéke a nyelv-nek a közéleti nyelvhasználatban kettős: pozitív és negatív, de az utóbbi a domináns. Ebben és ennek okaiban is hasonlít a kéz közéleti nyelvbeli használatához.

Nincs lehetőség itt és most a többi testrésznévnek a közéleti nyelv kifejezéseiben való felhasználását, szemantikai oldalról való elemzésüket folytatni. De már az eddigiek alapján tehetünk néhány általánosabb megállapítást. 1. A testrésznevek szemantikai struktúrájának elvontabb része: főképpen a 'velük végzett tevékenység' az a szemantikai mag, amelyből a közélettel kapcsolatos jelentésspecializáció kiindul. 2. A metonímikus jelentésváltozás-típus jellemző rájuk, mely a mindennapi nyelvhasználati jelentést ugyan szűkíti, ugyanakkor a kifejezendő valóságágrészleteknek megfelelően speciális jelentéselemeket fűz hozzájuk. Így e jelentésváltozási folyamatok viszonylag egyszerűek, kevés fokozaton át valósulnak meg. 3. E speciális jelentések pragmatikai értéke változó, függ az elsődleges jelentés egyoldalúan pozitív (*derék*) vagy ambivalens (*kéz, nyelv*) jellegétől, illetőleg attól, hogy milyen közéleti fogalmakra vonatkoztatják őket. 4. E nyelvhasználati szinten érvényes jelentéseik többnyire aktuális, nem lexikalizálódott jelentések, a kontextustól való függőségük azonban különböző aszerint, hogy elsődleges testrész-jelentésük mennyire van még vagy nincs már jelen speciális használatukban.

3. A továbbiakban az e korabeli közéleti nyelv terminológiájából egy-két más jellegű példát is szeretnék bemutatni.

Az *igaz* szó főnévi értékben és 'anyagi kárpótlás, kártérítés' jelentésben is feltűnt különböző igés kapcsolatokban, főleg jogi eseteket tárgyaló peres iratok szövegeiben. Pl. *igazat fogad kb. 'kötelezi magát kártérítésre, vkinek anyagi kielégítésre.'* „1598 k: *egy yneó tehene(m) az Inctus kerten tett volt kart, melliet megh beochiltettünk es megis harmad napigh ehezeti boriuzo tehenemet noha igazat fogattam vala az karrol [UszT 13/52]*”. „1607: *ez Jwüe húshagio kedre kez penzwl Jgazat fogada: ha akkor nem contendalna Biro Ura(m) exequaltathasso(n) [Mv; MvLt 290.8a]*”. *igazat kér 'kárpótlást/anyagi kielégítést kíván'* „1587: *az Sententiat az Zolga bironak attuk*

hogy az kis baniayaktol igazat kerien háromzor, az el lopott ket eokeor feleol mellieket taualy loptak volt el [Kv; Szám.3/XXXII.11]”. igazat tesz ’anyagi kárpótlást szolgáltat vkinek’ „1570: Marthon porozlo, Es chiuka lazlo harmad Ewy porozlo, ... vallyak ... Theorwenyel Erthe volt ely adosságat Kalmar Janos Thorozkay Gergelyen, Es mikor az Byro Rea Bochiatta volna Kalmar Janost hogy Marhayat Beochwltesse megh, Eoket e vallokat kwlte ely vele hogy Jgazat Tegenek neky, De eok swowl semmy Marhayath Nem Talaltak ky az adosságat megh Erthe volna [Kv; TJK III/2. 144]”. igazat vesz vkin vmiből ’vkin vmiből anyagi kárpótlást vesz-behajt’. „1590: Rajtam wegy Bar Jgazatt ha megkarosulz [UszT]”. „1592: Jhol az mihaly marhaia vegietek abbwl Jgazat; az keotes zerint Jgazatis tezen vala mihaly de az kiraly birak minde(n) marhaiait ell vittek vala [i.h.]”. igazgal kínál ’kárpótlást ajánl fel’ „1590: (Az elszántott föld fejében) Igaszal kenalta hogy Rah mennyenek s megh lassak hatar tudo Enberekel [UszT]”.

E speciális jelentés mögött az előbb tárgyaltaknál bonyolultabb szemantikai relációk és több fokozatú jelentésváltozások állanak, amelyeknek kiindulópontja e szó egyik melléknévi ’igazságos’ jelentésének kauzatív motívumával továbbfejlődött ’törvény szerinti, jogos’ jelentése (l. erre nézve SzT. igaz 11.). Ebben a jelentésben főleg vagyoni osztozkodásra vonatkozó kontextusokban (*igaz osztlás*) és olyan állandósult szókapcsolatokban szerepelt, mint *igaz dézma*, *igaz kvárta* (a példákat l. ugyanott), s ezekben hozzátapadhatott az ’anyagi járandóság’ jelentéselem is, így főnevesült jelentése: ’törvény szerinti anyagi járandóság’ lett. Azok a szituációk és az ezekről szóló kontextusok, amelyekben az okozott anyagi kárért törvény szerint járó anyagi juttatás szerepelt (l. a fentebb idézett szövegeket), a kapcsolt igék megfelelő jelentéseitől is támogatva befejezték az *igaz* jogi, törvénykezési műszóvá formálását, ’anyagi kártérítés’ jelentéssel való felruházását.

Szorosan kötődhetett a közigazgatási és jogi nyelvhasználathoz a *füst* szó, ’vkinek az állandó lakhelye’ jelentése. A *füst* szó valószínűleg már a mindennapi nyelvhasználatban felvehette a füstölő, tehát lakott ház jelentést (térbeli érintkezésen, rész és egész viszonyon alapuló metonimikus jelentésváltozás). Ha valakinek „füstje volt” az kötelezettséggel járt (l. *füstadó*, *füstre adózik* ’házadó’), de jogokat is biztosított: pl. a falu közföldjeiből (nyílföld) csak az részesülhetett, akinek ott *füstje volt*. „1650: falu futosó nilaj masik ratioja az hogi az ben ualo Eoroksegi puztan uagion sem haz sem fwst rajta ninczien ... Jgi puztara nilat birni senkinek nem Engedwnk hanem meltan falunak keuanhattiuk [UszT 8/64. 72a]”.

A *füsti megyen*, illetve a *füsti megaluszik* a hivatali nyelvhasználatban azt jelentette ’a ház lakott, illetve elhagyott’: „1604: így vegezenek eó kegek^a..., hogy az kewlseo megh egett fel hagiot haz helyeket vonasra ne vessek hanem mind addegh bekewel maraggion az megh házat eppit raita es fwsti megien [Kv; TJK I/1. 465. - ^aA városi tanács tagjai]”. „1632: A falu törvénye penig ez, hogy akar szabad ember, akar jobbágy ember házánál az füst megaluszik, harmadnapig vagy legtovább két hétig ..., a falura visszamarad azon falu nyila^a [Udvarfa MT; Barabás, SzO 368. - ^aTi. a telek után a közföldről járó nyílföld]”.

A további jelentésspecializációhoz: ’lakott ház’ → ’állandó lakhely’ hozzájárult egy másik jogszokás is, amely biztosította, a „füsttel” rendelkező személynek, hogy jogi ügyeit a helyi hatóságok előtt intézhesse. A *füstin keres* és *füstjére jön/megy* szókapcsolatok ’saját lakóhelyén, falusi vagy városi bíróságon perel vagy perelhető’ jelentésűek voltak. „1592: Lazlo, Matthias, Janos kiraliok, Es Somliay Bathory Istwan

vaida lewelej, hogy az eo Birodalmokban walahol vamok vadnak, Senki Coloswariakon vamoth ne vehessen, Se Arestalhasson, hanem Coloswary Biro eleibe ieowen, fwstin kereshesse a' Coloswary Embert [Kv; DiósyInd. 53,58]". „1579: Biro ura(m) kerie be ados lewelet Kis Imrehnek, Es a zere(n)t tegie(n) eleget Az pöresnek Es ha my dolga vagio(n) a' Bechy emberrel, eois mennye(n) fwstyre es eryl(e)n, veget benne [Kv; TanJk V/3. 201a]". „1592: Layos kiraly lewele, hogy Senki a' Coloswary Embert, vagy marhaiath, Ne tarthassa, Ne tilthassa semmi modon megh, ez Birodalomban, hanem ide fwstire Jwiëon, s teörwenniel keresse [Kv; DiósyInd 30]".

A *füst* jelentéstörténete – igen sok más szóéval együtt – azt is hangsúlyozza, hogy a művelődéstörténeti háttér ismerete olykor mennyire szükséges komponens a jelenváltozás vizsgálatában.

Szintén a korabeli társadalmi tapasztalatban és az azon alapuló asszociációs viszonyokban gyökerezik, hogy a *lézengő*, méginkább a *kóborló* főnevesülve a *tolvaj*, *rabló* szinonimasorba tartozott és gyakran említődött is e kor közigazgatási, törvénykezési nyelvhasználatában. „1711: Valahun pedig afféle kóborlók, prédálók vagy fosztogatók és csak lézengők vagy csavargók hallatnak is passus nélkül ... megfogják [SzO VII, 174 gub.]”. Az AC hasonlóképpen intézkedik: „Csavargó kóborlók, szegénységen élődők minden uton modon meg-fogattassanak sub poena flor. 500” [AC 253]. Erdély törvénykönyve külön edictumot is tartalmaz a „Bujdosó és lézengő emberek felől”, mely valósággal glosszázza a jelentésváltozás ok-okozati összefüggéseit „Esméretlen, uratlan ez országban bujdosó és lézengő emberek; kiváltképpen a kik ... a szegénységen élődnek, annál inkább ha lopnak, a szegénységet zaklatják vagy egyéb insolentiákat³ cselekesznek ... effélék megfogattassanak szabadosan” (AC 213), továbbá „Szászagon is a' lézengők, szegénységet sanczoltatok meg-fogattassanak s' érdemek szerint büntetessenek” (AC 26a).

A *kóborló*, *lézengő* (ember) előbb a 'dologtalanul élő ember'-rel vált egyértelművé. Mivel pedig az ilyen ember nem a saját munkája után élt, hanem abból, hogy a másét elvette, korabeli szóhasználattal *lopó*-nak tekintették (akár potenciálisan is), és például a kolozsvári városi tanács így határozott róluk: „1585: Biro vra(m) meg kialtassa ... hogy egy hetiglen Aky el nem zegeodnek es effele henyeesben talaltatnek ... Az kalitkaba vitessek, harmad Napig oth tartassek es Az utan A Cziganok ez illien lezzegeo zemeleketh Az kapun ky keseriek [Kv; TanJk I/1. 4]”. A *kóborló* esetében hasonló jelentésváltozás már az alapigében is végbement, pl. „1573: Balasy Gergel ... Megh zolitia Imre deakot ... myre hogi meg koborlottad házamat [Kv, Tjk III/3. 230]”. Az ige *kóborlás* származékának szintén volt 'lopás, rablás' jelentése, pl. „1621: Nem hogy megh zwnnek, de seőt inkab Newekednek az kertek, majorok fel teőrese es koborlasok [Kv; TanJk II/1. 329]”. A zsákmányoló, fosztogató katonaság *kóborló had*, amely egész falvakat, városokat *felkóborolt*, megerősítette, sőt még pejoratívabbá is tette ezt a jelentést. A *kóborló* és *lézengő* eredeti 'helyét változtató' jelentését tehát a hozzá asszociálódott negatív társadalmi tapasztalat bővítette ki a 'tolvaj, rabló' jelentéssel, mely e korban nem csupán aktuális, hanem egyben lexikális jelentése volt e szavaknak.

4. Végezetül néhány a mellérendelő összetételek közé tartozó olyan példát mutatok be, amely ebben az időben a mindennapi használatból a közéleti nyelv szintjére is fölemelkedett. Előljáróban a fejedelemség diplomáciai nyelvhasználatára vonatkozó korábbi vizsgálataim alapján el kell mondanom, hogy a mellérendelő szerkezetek és

³ Szertelenségeket.

összetételek változatos fajtái: a szó- és töisméltések, szinonimapárok és -sorok, ellentétes jelentésű szópárok, ikerszók, halmozások és részletezések e kor szövegformálásának jellemző és gyakori elemei voltak, amelyek az erdélyi fejedelemség diplomáciai-politikai nyelvhasználatát is sűrűn átszöttek, általános divatjukon túl azért is, mert funkcionálisan alkalmasak a dolgok részletező, több oldalú megvilágítására (minderről részletesen B. Gergely 2001).

A közigazgatás és a törvénykezés nyelve szintén magába olvasztotta néhányukat, egyes típusaik (pl. az ikerszók) azonban észrevehetően kirekesztődtek belőle, talán éppen szemantikai-pragmatikai jellegük folytán.

A szinonimapárokból alakult szerkezetek, illetőleg összetételek közül a következő igei vagy igei alapszavú példákat említem: *hány-vet* 'vitában vmit érvként hoz fel, vitat' jelentésben: „1581: *Ha ... Az adosságbol az orzag kozybe Akármanak Rony arra semmy keppe(n) ne mennyenek, es ne engeggienek hanem Regy zabadsaginkat kybe ekedig minde(n) fejedelmek megh tartottak hanyyak vessek es az varasnak nagy sok terhe vyssleisset es koltseget [Kv; TanJk V/3. 245a]*”. „1590: *e fele Espanok hantak vetettek hwtevetek és az zabadsagba(n) egy aranyw voltokat [i.h. I/1. 134]*”. Származéka, a *hányás-vetés* 'megvitatás, mérlegelés' jelentésű volt a közéleti nyelvhasználatban: „1587: *Towabba sok hanjas wetes utan zollottanak derekason az Eottwes Andras be leowetely feleol [Kv; TanK I/1.57]*”. Ezzel párhuzamosan használták az ígekötés máig is élő *meghány-vet* formát is 'megtárgyal, mérlegel' jelentésben (az adatokat l. SzT. VIII. 644). Ezt az elvont jelentést a hivatali nyelv készen kapta a mindennapi nyelvhasználatból, amelyben a komponensek külön-külön is rendelkeztek ekkor 'megvizsgál, összehasonlít, vitatkozik, civakodik' jelentéssel, összekapcsolódásukat tehát nemcsak konkrét 'dob, szór', hanem elvont jelentésük szinonimiája is támogatta.

A *húz-von* szinonimapár és *húzás-vonás* származéka 'a jogtalan, erőszakos dézsmálás, népnýúzás, kiszipolyozás' jelentésben került be az erdélyi törvénykönyvek szövegébe. „1671: *ha affele Dezmások találltatnának, kik a' szegénységen szolgástol, lovastol élödnének, vagy őket huznák vonnák panaszt tévén ... a' Director az Articularis poenát exequaltassa, az illyen Dézmásoknak mindenfele javokbol*” [CC 26]. „1677: *A Czigányoknak hogy közönségesen az Erdely Országí birodalomban ... Vajdájok légyen, kinek esztendő által ado fizetéssel tartozzanak. mely ... annak a nyomorult nemzetségnék, rajta valo sok húzásával vonásával, el-viselhetetlen terhére volt*” [AC 139]. „1696: *A szálló helyeken pedig ... akár Companiánként vagy tsoportonként ... ha kik valami károkot, vagy akármí húzásokat-vonásokat tesznek, semmiképpen azokról Attestatiókat a' helybeli Lakosoktól ne vegyenek*” (Rabutin – Bánffy pátense).

Ez esetben is az élő nyelvbéli jelentés emelődött be a törvénykezés nyelvébe némi (a dézsmára és az adóra vonatkozó) szűkítéssel (*húzó-nyúzó* tagja is élt még e szócsaládnak, de ennek közéleti használatára adatot nem találtam).

A *szedés-vevés*, illetve *szedések és vételek* az adózás különböző nemeinek behajtására vonatkozó gyűjtőnevek voltak. „1677: *A Székelységen lévő egyházi rendek, kik magok személyekre nézendő külső jószágokat és örökségeket birnak, azokról a faluval értsenek egyet, a közönséges szedés, vevés és egyéb szükséges közdolgokból*” (AC 19). „1571: *orzagul valazza ty kegielmetek hyw es bizonios Attiokffiajt kyk igazan keozottünk minden zekeken minden dolgoknak zedeseknek es veteleknek hyty zerint mennenek vegere [SzO II, 323]*”. Valószínűleg épp komponenseinek világos és egyér-

telmü utalása a jelölt gyűjtőfogalomra tette alkalmassá e szerkezetet a közéleti nyelv számára is.

A *jár-kel* és a *jön-megy* és származékaik szintén jelen voltak a közéleti nyelv legmagasabb szintjén, ugyanúgy, mint az élőnyelvben. (Ezekre, minthogy a mai nyelvből is ismerjük őket, nem szükséges nyelvtörténeti példákat bemutatni, l. SzT. *jár-kel*, *járás-kelés*, *jő-megy* 18. Szk., *jöhet* 1. Szk.) Összetevőik egymást kiegészítő jelentésükkel érzékeltetik a jelölt mozgás többirányúságát. A *jövő-menő* a közigazgatási használatban ellenben jelentéstöbbletet kapott, a *lézengő* szinonimája lett 'potenciális bűnöző' jelentésben. „1677: *Ha kik residentia nélkül valo, és csak jövő menő, csavargo embereket, köteles szolgaság nélkül, Fejedelem vagy Vármegyéknek, Váraknak, és Székeknek fő Tiszteinek hírek nélkül hátok meget tartnak és lappangtatnak, kik ugyan-is nem egyebet hanem ló lopást, fosztogatást, és egyéb rosz dolgokra valo alkalmatosságot lesnek.*” (AC 16–7).

Az egymást kiegészítő jelentésű összetevőkből álló többé vagy kevésbé összeforrott szerkezeteknek jellemző csoportja a határozószók körében jelentkezik a közéleti nyelv használatában.

Legkiterjedtebb a felhasználása az *imez-amaz* névmásnak és sokféle határozóragos alakjának részben általánosító, részben határozatlanság jelentésben, pl. „1671: *sokaknak törvényes úttjokat s' dolgokat ... imez amaz akadályokkal meggátollyák*” (CC 42). „1579: *Vegeztek hogy az Saffar polgarok ... az saffarlasban eo magok foroggion ... Ne bizza az varas pinzet sem Imide sem amoda [Kv; TanJk V/3. 205a]*”. „1583: *Embereönkel is az Bassa nagy fel kedwel bezelleth, az kyrol megh talaltok, kyt chak feöle melleöl bochatoth, s kit pedig chak ymígy amugy erteth [Gyf; Báthory ErdLev.79]*”. „1593: *Az zolgak, zolgalok feleol, kic imit amot lezzegnek es el ne(m) akarnak zegeodni biro vram vyologh ... vigiaztasson rea [Kv; TanJk I/1.208]*”. De ezen kívül van még *imével-amával*, *imekkor* vagy *amakkor*, *iminnet-amonnat*, *imilyen-amolyan* páros határozószó is (SzT. V. 565–9) igen sok adattal igazolva, hogy a közéleti nyelvhasználat mennyire befogadta, átvette ezeket az élő nyelvi használatból. A fentiekkel szemantikailag és szerkezetileg is rokon *alá s fel*, *ide s tova* szerkezetekre szintén szükség mutatkozott a közélet nyelvében is. Pl. „1677: *Sok helyeken a régi szabados utakat mind nemes, mind paraszt emberek elakarván foglalni, az ott alá s feljáró emberekre rátamadván nagy insolentiákat cselekedtenek.*” (AC 286) „1696: *az Országban alá és feljáró Vitéz (értsd: katona) csak egy Posta lovat- is vagy egy Marhát ... fizetés-nélkül, annál inkább maga szabadságából ne vehessen*” (Rabutin–Bánffy pátense). A következő törvényszéki vallomásban mindkét határozószó együtt szerepel: „1570: *Borbel Demeterne Ilona... vallya, hogy ew Nala zolgalt az lean es lattha... Idestowa valo hewereset es alásfelwalo, Jarasat [Kv; Tjk III/2.87]*”. „1696: *az ide s tova ez Országban járó Vitézek iránt rosz szokasba vött és ottan-ottan erőszakoson-is a' Vectura*” (Rabutin–Bánffy pátense). Hasonló jellegű határozószó még az *együnnet és másunnat* is, pl. „1588: *megh Jeowen egywunet is masunnatis ... az fev fev vrain Azoknak tanachawal minden megh Allandot megh Maradasokra veghezhetnenek [Kv; TanJk I/1.71]*”.

Ennek az élőnyelvi jellegét nagyon is magán viselő határozószó-csoportnak szemantikai változtatás nélkül való átemelődését a közéleti nyelvhasználatba, sőt annak legmagasabb szintjére is, úgy vélem, az a szükséglet magyarázza, amely az általánosító kifejezésekre nézve a közéletben fennállott. Mivel ilyenekre magasabb logikai szférába

tartozó, elvontabb jelentésű szavak ekkor még rendelkezésre nem álltak, a közélet bőven merített az élő nyelv szemléletes kifejezéseiből.

Utoljára az összefoglaló összetételekkel rokonítható mellérendelő szerkezetekből mutatok be két példát. A *kicsinytől fogva nagyig* a különböző rangú/rendű személyek összefoglalására szolgált. Pl. „1605: minden széken kicsintől fogva nagyig valaki fegyverforgatók, az mi hűségünkre hűttel kötelezzek őket [Barabás, SzO 356 fej.]” Az AC esküvel kötelezi az erdélyi fejedelmet (Báthory Gábort), hogy „a hajdú vitézekkel való transactional minket sem személyünkben, sem semminemű javainkban, jószágunkban, kicsinytől fogva nagyig meg nem sért semmi időben, hanem inkább az ország javára és oltalmára igyekezik ő nagys. azokat is kötelezi. Kívánjuk azt is, hogy a hajdu vitézetek ő nagys. hittel kötelezze arra kicsinytől fogva nagyig, hogy semmi támadozással és pártütéssel a libera electiot nem turbálják” (AC 28).

Lényegében ugyanezt a jelentést fejezi ki a *boldog és szegény* szavakkal alkotott mellérendelő szerkezet, mely a különböző vagyoni helyzetű emberek összefoglaló jelölésére szolgált (a *boldog*, mint tudjuk, a régi nyelvben ’gazdag’-ot is jelentett). „1597: gongiok lege(n) ew kegnek rea hofi mind zegenye(n) boldogon zemely walogatasnelkwl az ekedigh fel wetet ado fel zedettessek [Kv; TanJk I/1.299]”. Idézhetjük az AC-ből is a fejedelem kötelezettségei között, hogy „szegénynek, boldognak személyválogatás nélkül igaz törvényt szolgáltat” (AC 35). Az e szerkezetet követő „személyválogatás nélkül” mintegy megismétli, értelmezi e szókapcsolat összefoglaló jelentését. Erre talán azért is volt szükség, mert a *boldog* szó ’gazdag’ jelentése már elhalványulóban volt ekkor, a SzT. legalábbis más adatot nem tud rá hozni. A SzT. e szókapcsolatra vonatkozó összes többi adata is közéleti forrásokból való, s ez azt valószínűsíti, hogy ez az állandósult szókapcsolat már csak a közélet nyelvében volt használatos.

A részletelemzések összegzéseként megállapítható, hogy a jelentésváltozás igen fontos eszköze és alakítója a XVI–XVII. századi magyar közéleti nyelv szó- és kifejezőkészletének. Azok a jelentésváltozási folyamatok, amelyek a közélet számára szükséges speciális jelentéseket kialakítják, az élő nyelvben is meglévő, de már elvont jelentésekből indulnak ki, és többségükben kontextusfüggő aktuális jelentésekben realizálódnak. A közéletben ismétlődő negatív szituációk pragmatikai jelentésüket, értéküket többnyire pejoratív irányba terelik (*nyelv, kéz*). A szociokulturális viszonyok – egyes esetekben – hangsúlyozottabban befolyásolják a jelentések alakulását (*füst, igaz*). Az élő nyelv mellérendelő összetételei és szerkezetei jellemző elemei az e korabeli közéleti nyelvnek, ezek összefoglaló, általánosító jelentésük révén és ezt megőrizve illeszkednek bele e magasabb szintű nyelvhasználatba.

A fentebb elmondottak az erdélyi fejedelemségben kialakult magyar közéleti nyelvhasználatnak csak kiragadott részletei, számos más még feltárására vár.

IRODALOM

- B. Gergely Piroska 2001: Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéből, *Folia Uralica Debrecenensis* **8.** (Szerk. Matiscsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma) Debrecen–Jyvaskylä, 163–81.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyvaskylä, 187–99.
- Gecső Tamás szerk. 2000: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.* Budapest, Tinta. Különösen Horváth Katalin (120–5), Kelemen Sándor (142–4), Pocsai Imre (212–6), Pólya Tamás (227–37) tanulmányai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Rabutin–Bánffy pátense = Bánffy György erdélyi kormányzó és Rabutin császári generális pátense 1696-ból, in Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. IV. sz. melléklet. 1972, Magyar Helikon.
- SzT.= Szabó T. Attila–Vámszer Márta szerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–. Kriterion, Akadémiai, Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.